

9-SINF ONA TILI DARSLARIDA MATN TUZILISHIGA DOIR TA'LIM MAZMUNI

*Mavlonova Klaraxon Maxmutovna, Alisher Navoiy nomidagi
Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti
Ona tili va adabiyot ta'limi kafedrasida dotsenti,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori*

Annotatsiya. Maqolada umumiy o'rta ta'lim maktablarining 9-sinf ona tili darslarida nazariy ma'lumotlaridan yozma nutqni ijodiylik tavsifida o'rgatish, matnning (murakkab sintaktik butunlikning) tuzilishiga xos til xususiyatlarini ta'lim mazmunida aks ettirish haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: matn tuzilishi, muhokama-matn, abzas, uyushiq bo'laklar, undalma, sodda va qo'shma gap, tinish belgilari.

ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ СОДЕРЖАНИЕ ПО СТРУКТУРЕ ТЕКСТА НА УРОКАХ РОДНОГО ЯЗЫКА В 9 КЛАССЕ

*Мавлонова Кларахон Махмутовна,
Ташкентский государственный университет узбекского языка и
литературы имени Алишера Навои
доцент кафедры Родного языка и литературного образования,
доктор философии в педагогических наук*

Аннотация. В статье описываются процессы об обучении письменной речи при описании творчества по теоретической информации в 9-х классах родного языка общеобразовательных школ, отражении языковых особенностей, характерных для структуры текста (сложного синтаксического целого) в учебном содержании.

Ключевые слова: структура текста, дискуссионный текст, абзац, связные предложения, обращение, простое и сложное предложение, знаки препинания.

EDUCATIONAL CONTENT ON THE STRUCTURE OF THE TEXT IN THE LESSONS OF THE NATIVE LANGUAGE IN GRADE 9

*Mavlonova Klarakhan Makhmutovna,
Doctor of Philosophy in Pedagogy (PhD), Associate Professor of
Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after
Alisher Navo'i.*

Annotation. The article describes the processes of teaching written speech when describing creativity on the basis of theoretical information in the 9th grade of the native language of general education schools, reflecting

the language features characteristic of the structure of the text (a complex syntactic whole) in the educational content.

Keywords: text structure, discussion text, paragraph, connected sentences, appeal, simple and complex sentences, punctuation marks.

Dunyoda globallasuv sharoitida ona tilini matn yarata olish darajasida o'qitish mazmunini takomillashtirishga e'tibor qaratilmoqda. Xususan, Buyuk Britaniya, Germaniya, Koreya, Shveysariya, Vengriya, Rossiya va Xitoydagi yetakchi oliy ta'lim muassasalarida til va adabiyot fanlarini esse yoza bilish (matn yaratish) sari yo'naltirgan holda o'qitish vazifalari qo'yildi, ta'lim mazmuni va metodlariga aniqliklar kiritila boshlandi, o'qitish jarayoniga texnologiyalar, interaktiv usullarni tatbiq etishga kirishildi. Shuningdek, ta'lim oluvchilarning lingvistik va nutqiy kompetensiyasini shakllantirishda adabiy asarlardan foydalanish, asar tahlili orqali tilga oid bilimlarni chuqurroq egallash, ona tili darslarida badiiy asarning til xususiyatlarini matn yaratish darajasida o'rganilmoqda, matn tuzilishiga doir ta'lim mazmuni va metodlarini ishlab chiqishning nazariy masalalari tadqiq etilmoqda. Ona tilining matn tuzilishi bilan bog'liq me'yorlaridan, nazariy ma'lumotlaridan yozma nutqni ijodiylik tavsifida o'rgatish, matnning (murakkab sintaktik butunlikning) tuzilishiga xos til xususiyatlarini ta'lim mazmunida aks ettirish, o'quvchilarning mantiqiy izchillikda, fikrlarni o'zaro bog'lanishda ifodalash tarzidagi ijodiy ishlarga monand qobiliyatlarini yuksaltirish maqsadida foydalanish orqali ta'lim sifatini oshirish kabi ustuvor yo'nalishlarda ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda.

O'quvchilarni matniy jihatdan savodxon qilib tarbiyalash, matniy savodxonlik asosida ularni hayotga tayyorlashdek mas'uliyatli, o'ta murakkab, ayni paytda kuchli zaruriyat hisoblanadi. Ushbu yo'nalishdagi ishlar, shubhasiz, ona tili ta'limi zimmasiga yuklanadi. Quyida mazkur ilmiy-metodik muammoning yechimiga qaratilgan tadqiqotimizdan o'rin olgan 9-sinfda matn tuzilishini o'rganishga doir qoidalar xususida so'z yuritamiz.

9-sinf ona tili darslarida matn tuzilishi ustidagi ishlar qo'shma gap sintaksis bilan bog'lab quyi sinflarda o'tilganlarga nisbatan tadrijiy ravishda davom ettirilar ekan, bu jarayon o'tilganlarni takrorlash, yangi tushunchalar bo'yicha tuzilishi lozim bshlgan qoidalarning mavzularini rejalashtirish tavsifida bo'ladi. O'quvchilarning matniy bilimlari ikki yo'nalishda tadqiq etilishi maqsadga muvofiqdir:

- 1) matnda qo'shma gap turlarini asta-sekin ko'paytirib borish;
- 2) qo'shma gapga doir bilim elementlaridan matn tuzilishiga aloqadorlari asosida foydalanish.

Qo'shma gaplar matn tarkibida o'ziga xos vazifani bajaradi. Lekin matnda qo'shma gapning mazmuni ikki mustaqil sodda gap beradigan mazmun bilan

bir xil bo‘lishi mumkin bo‘lsa ham, ohang jihatdan bir-biridan farq qiladi: qo‘shma gapda fikrni qisqov ifodalash bor, ikki mustaqil gapda esa sodda gaplar predikativligi, salmoqli ohang ustuvorlik qiladi.

S.Boymirzayevaning “Badiiy matnda qo‘shma gap” nomli risolasida dastlab matn haqida gapiriladi, so‘ngra qo‘shma gaplar bayoniga o‘tiladi [1; 114]. Risolada asosiy e‘tibor mazkur sintaktik birliklarning matnda namoyon bo‘lishini ta‘minlovchi ma‘noviy, stilistik, pragmatik omillarni aniqlashga qaratilgan. Muallifning fikricha, “Shaxsning til birliklaridan foydalanish mahorati zaminida uning idiolekti, ya‘ni individual lisoniy faoliyat zahirasi yotadi” [1; 12].

9-sinfda o‘quvchilar qo‘shma gap turlari zahirasidan matn tuzishda unumli foydalanishi uning faoliyatini mazmudor qiladi.

Ikki sodda gap qo‘shma gapga birlasha olganidek, qo‘shma gap ham o‘z navba tilda ikki sodda gapga ajrala oladi. Bunday ajratishlarda matndagi sodda gaplar predikatlariga urg‘u berishdan, intonatsion xususiyatidan kelib chiqiladi. Shunday bo‘lgach, biz qo‘shma gap bo‘yicha o‘tiladigan mavzularda zaruriyatga qarab matn tarkibida qo‘shma gapni sodda gaplarga ajratish imkoniyatlari bilan bog‘liq yumushlarini ado etishni o‘z oldimizga maqsad qilib qo‘yamiz.

S.Boymirzayevaning ta‘kidlashicha, “Matn yoki matn yaxlitligi lisoniy belgilarning sintaktik, semantik, pragmatik bog‘lanishi asosida tashkil topadigan tugal tuzilmadir. Shu sababli matnning matn bo‘lishini, uning tabiatini belgilovchi asosiy xususiyat sifatida nutqiy sintaktik birliklar – gap va nutqiy aktlarning yagona bir matn tizimida birikuvini ta‘minlovchi qoidalarni e‘tirof etganimiz ma‘qulroqdir” [1; 5].

Matn yaratishda nutqiy vazifalaridan kelib chiqiladi: “Ma‘lumki, nutqiy muloqot jarayonida lisoniy birliklar ijtimoiy, kognitiv, ruhiy va axborot yetkazish kabi vazifalarni bajaradilar” [2].

Matn tuzilishini o‘rganish ishini qaysi qo‘shma gap turlari bilan bog‘liq mavzularni o‘tish bilan bog‘lashda qo‘shma gapning quyidagi jihatlari nazarda tutildi:

1. Qo‘shma gapni tashkil etuvchi sodda gaplarni bog‘lovchi vositalar ikki mustaqil sodda gapni qo‘shma gap hosil qilmasdan bog‘lay oladi. Masalan, Do‘stlikdan o‘tadigan hech narsa yo‘q, shuning uchun do‘st orttirish imkoniyatini sira qo‘ldan boy berma (“Hikmatnoma”dan). To‘g‘ri so‘z har narsadan yaxshi, biroq yolg‘onchi va chaqimchi dan eshitilgan to‘g‘ri so‘z ham yoqimsizdir.

Keltirilgan ikkala qo‘shma gap sodda gaplarga ajratilsa, bog‘lovchi vositalar (shuning uchun, biroq) ushbu sodda gapni qo‘shma gap hosil qilmay bog‘lay oladi: Do‘stlikdan o‘tadigan hech narsa yo‘q. Shuning uchun do‘st orttirish imkoniyatini sira qo‘ldan boy berma (“Hikmatnoma”dan). To‘g‘ri

soʻz har narsadan yaxshi. Biroq yolgʻonchi va chaqimchi dan eshitilgan toʻgʻri soʻz ham yoqimsizdir.

2. Qoʻshma gapni tashkil etuvchi sodda gaplarni bogʻovchi vositalar ikki mustaqil sodda gapni qoʻshma gap hosil qilmasdan bogʻay olmaydi. Masalan, Toʻsatdan eshik sharaqlab ochildi va ostonada Ertoyev paydo boʻldi. Roʻparadagi gʻoring bagʻridan qora tutun koʻtarildi va u yerdan yoʻtal tovushi eshitildi (Oybek). Ushbu ikkala qoʻshma gap ikki sodda gapga ajratilsa, bogʻlovchi vositalar (va) mustaqil gaplarni qoʻshma gap hosil qilmay bogʻlamaydi.

Aytilganlarni nazarda tutgan holda 9-sinfda oʻrganiladigan mavzular orasidan birinchi guruhga mansublarini aniqlab chiqish lozim boʻladi. Matn tuzilishiga doir qoidalarni shu mavzularni oʻrganish jarayonida tashkil etish imkoniyati mavjudligi uchun shu mavzular bilan bogʻlanishda taʼlim mazmuni b6lgilanadi. Taʼlim mazmuni ikki turli boʻladi:

1) qoʻshma gap qismlarini bogʻlovchi vosita quyi sinflarda, xususan, 7–8-sinflarda oʻrganilgan boʻlsa, ularni takrorlash, malakalarni tiklash rejalashtiriladi;

2) aksincha boʻlsa, bogʻlovchi vosita qoʻshma gap qismlarini ham, matnda mustaqil gaplarni ham bogʻlashda qatnashadi, degan mazmunda tanishtiriladi.

Xullas, 9-sinfda matn tuzilishiga doir qoidalar bilan bogʻliq taʼlim mazmunini belgilashda quyi sinflarda oʻtilganlarni takrorlash va yangi tushunchalarni kiritish yoʻlidan boriladi. Takrorlash oʻquv yili avvalida 8-sinfda oʻrganilgan ayrim mavzular (dasturda belgilangan mavzular) oʻquv yili boshida takrorlanar ekan, shu mavzular beradigan imkoniyatlar nazarda tutiladi. Chunonchi, quyidagi mavzular bilan bogʻlanish mumkin:

4-dars. Uyushiq va ajratilgan boʻlaklar boʻyicha oʻtilganlarni takrorlash.

5-dars. Undalmali, kirish soʻzli gaplar boʻyicha oʻtilganlarni takrorlash.

Lekin quyi sinflarda matn tuzilishi boʻyicha oʻrganilgan ayrim qoidalarni takrorlash ishi shu bilan chegaralanmaydi: Qoʻshma gap turlaridan ayrimlari 7-va 8-sinfda[3] oʻrganilgan bogʻlovchi vositalar bilan uygʻun holda kelganda, qoidalar takrorlanadi yoki shunchaki esga tushirib oʻtiladi. Quyidagi dars mavzulari shu tarzda boyitilishi mumkin: Zidlov bogʻlovchilari yordamida bogʻlangan qoʻshma gaplar (13-dars). Ayiruv bogʻlovchilari yordamida bogʻlangan qoʻshma gaplar (14-dars). Inkori bogʻlovchisi yordamida bogʻlangan qoʻshma gaplar (15-dars). Ergash gapni bosh gapga bogʻlovchi vositalar (21-dars). Ergashtiruvchi bogʻlovchili ergashgan qoʻshma gaplar (22-dars). Koʻmakchili qurilmalar yordamida ergashgan qoʻshma gaplar (23-dars). Koʻrsatish olmoshili ergashgan qoʻshma gaplar (26-dars). Koʻchirma va oʻzlashtirma gaplar (42-dars). Koʻchirma gaplarni oʻzlashtirma gapga aylantirish (43-dars). Matn va uning maqsadi. Hikoya matni (46-dars). Tasviriy matn (47-dars). Muhokama matni (48-dars).

Ushbu mavzularni oʻtish jarayonida gaplarni oʻzaro bogʻlashda

foydalaniladigan bog‘lovchi vositalar aynan takrorlanmaydi, balki vositalar ko‘lami kengaytiriladi. Masalan, shuning uchun bog‘lovchisi shu sababli, shu tufayli, shunga ko‘ra kabi bir qancha olmoshli birikmalar bilan boyitiladi.

Ona tili o‘qitish metodikasida insho bilan bog‘liq metodik terminlar birmuncha shakllangan edi. Ushbu davrda rivoya-insho, tasvir-insho, muhokama-insho terminlarini ishlatish ilmiy asoslangan va ma‘qul topilgan edi. Ushbu terminlar matnga nisbatan ham shu tarzda qo‘llangan: rivoya matn (hikoya matni emas, bayoniy matn ham emas), tasvir-matn (tasviriy matn emas), muhokama-matn (muhokama matni emas). Biz ham ushbu an‘anani davom ettirib, rivoya-matn, tasvir-matn, muhokama-matn terminlaridan foydalandik.

8-sifda tasvir-matn, rivoya matn qismlarining birinchi gapi variantlari taqdim etilgan bo‘lsa, 9-sinfda asosiy qism bilan bog‘liq komponentlar o‘rganilishi mumkin.

Muhokama-matnda abzas quyidagi mazmundagi gap yoki gaplardan boshlanadi:

- 1) biror muammoli masalani ilgari surish;
- 2) rejalashtirilgan navbatdagi masalani tilga olish (...masalasiga kelsak,...);
- 3) tasnif moddalaridan birini tilga olish (birinchi bosqichda, birinchidan, birinchi masala va h.k.);
- 4) o‘rganilayotgan masalani tilga olish (...tahlil qilar ekanmiz,...);
- 5) bayon qilinadigan masalaga e‘tiborni qaratish (shuni ham ta‘kidlash kerakki,...);
- 6) avvalaytilganlarni umumlashtirish (ushbu tavsiflarni umumlashtiradigan bir xususiyat mavjud);
- 7) masalaning tanishlik darajasiga, haqqoniyligiga ishora qilish (ma‘lumki, sir emaski, odatda, darhaqiqat, aslida) va boshqalar [3];

Yangi, lekin 9-sinf [4]da o‘tiladigan quyidagi dars mavzulari bilan bog‘lanadigan qoidalar:

16-dars. Bo‘lsa, esa so‘zlari yordamida bog‘langan qo‘shma gaplar

35-dars. Bog‘lovchisiz qo‘shma gaplarning boshqa qo‘shma gap turlari bilan ma‘nodoshligi

54-dars. Tire va qo‘shirnoqning qo‘llanishi

53-dars. Ikki nuqta va nuqtali vergulning ishlatilishi

55-dars. Ko‘p nuqta va qavsning ishlatilishi

Nihoyat, matn tuzilishiga doir 5–8-sinflarda o‘rganilgan qoidalarning tadrijiy davomi sifatida 9-sinfda o‘rganiladigan mavzular bilan bog‘lanmagan holda yangilari ishlab chiqiladi. Ushbu qoidalar ustida o‘quv yili mobaynida o‘tiladigan mavzular beridigan imkoniyatga qarab ish olib boriladi:

- 1) rivoya-matnning asosiy qismida voqea-hodisalar bayonidagi izchillik;
- 2) tasvir-matnning asosiy qismida voqea-hodisalar bayonidagi izchillik;

3) muhokama-matnning asosiy qismida voqea-hodisalar bayonidagi izchillik;

4) muhokama matn qismlarining oxirgi gapi;

5) matn tuzishda uslubiy qoidalarning amal qilishi.

Bir qator qoidalar o‘quv yili oxirida takrorlanadi [5], shu maqsadda savol va topshiriqlar, mashqlar bajariladi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, yuqorida ajratib chiqilgan mavzular doirasida ta’lim mazmunini belgilash, metodik tavsiyalarni ishlab chiqish orqali o‘quvchilarning matn tuzilishiga oid ko‘nikmalarini izchillik asosida shakllantirish hamda ularning mustaqil ravishda to‘g‘ri va mazmunli matn yaratish malakasini egallashlariga erishiladi.

Adabiyotlar:

1. Боймирзаева С. Бадий матнда қўшма гап. Монография. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2008.

2. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006. – 75–78 б.

3. Yo‘ldoshev R., Rixsiyeva M. Insholardagi matniy xatolar, ularni tuzatish metodikasi. – Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2019. –157 b.

4. Ona tili: Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 9-sinfi uchun darslik/ N.M. Mahmudov, A. Nurmonov, A.Sh. Sobirov. – Toshkent:Tasvir, 2019. – 128-b.

5. Mavlonova K. va b. Matn tuzilishiga oid qoidalar. O‘quv-metodik qo‘llanma. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. – 86 b.